

معرفی و بررسی «سفینه المفردات» سراج اورنگ آبادی

* محمدرضا معصومی

** محمد فشارکی

چکیده

سراج‌الدین حسینی اورنگ‌آبادی، عارف و شاعر قرن دوازدهم هجری در حیدرآباد دکن، مجموعه‌ای مشتمل بر ۴۳۲۲ بیت منتخب، از ۷۰۴ شاعر فارسی‌سرا، خصوصاً شعرای سبک هندی را فراهم آورده که به نام‌هایی چون منتخب دیوان‌ها، دیوان منتخب، مجموعه شعرا و مجمع الشعرا موسوم بوده است. نسخه منحصربه‌فرد این اثر در ایران، به شماره ۸۶ در کتابخانه مینوی و نسخه عکسی آن به شماره ۲۸۰۰ در مرکز احیای میراث اسلامی نگهداری می‌شود. آن‌گونه که از یادداشت مرحوم مینوی در آغاز نسخه برمی‌آید، نام سفینه المفردات را ایشان روی این مجموعه گذاشته‌اند. در مقاله حاضر، این نسخه معرفی و بررسی شده و با توجه به نتایج مقایسه برخی ابیات آن با دواوین شعرا یا تذکره‌ها، بر ضرورت تصحیح این مجموعه تأکید شده است.

کلیدواژه‌ها: سفینه المفردات، سراج‌الدین حسینی اورنگ‌آبادی، شعر سبک هندی

تاریخ دریافت: ۹۴/۶/۲۵ تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۰/۲۳

* دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران /
masomi25@yahoo.com

** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران (نویسنده)
fesharaki@yahoo.com / (مسئول)

مقدمه

توجه به زبان و ادبیات فارسی که از دیرباز در شبه قاره هند رواج داشته است و مهاجرت ادبا و شعرای ایرانی به هندوستان، موجب شده تا در آن سرزمین آثار فراوان ادبی، به‌ویژه در حوزه شعر فارسی، خلق یا کتابت و نگهداری شود. در این میان، سهم قرون یازدهم و دوازدهم هجری بیش از سده‌های دیگر است؛ تا جایی که این دو قرن را هم از نظر شمار شاعران پارسی‌گو و هم از نظر امتیازی که در اسلوب شعری شاعران این دوره دیده می‌شود، بارورترین دوره شعر فارسی در هند دانسته‌اند و اغراق نیست اگر گفته شود که در این دو قرن، محیط ادبی هند، هم از نظر تعداد شاعران و هم از نظر وجود شاعران برجسته، از مجموعه اقالیم دیگر زبان پارسی، سرشارتر و ممتازتر است (نک: شفیع کدکنی، ۱۳۴۸: ۳۰).

کثرت شعرا در این دوره سبب شده است تا علاوه بر تذکرة الشعرا نویسی، گردآوری مجموعه‌ها یا منتخباتی از اشعار شعرای مختلف نیز رواج یابد و با عناوین «بیاض»، «سفینه» یا «جنگ» کتابت و عرضه شود، چنان‌که آمار نسخ به‌جامانده از قرون دهم تا دوازدهم، گویای رونق این نوع گردآوری‌ها است. اشتغال بسیاری از این مجموعه‌ها بر اشعاری که اثری از آن‌ها در جای دیگر و به صورت مستقل دیده نمی‌شود، بر اهمیتشان افزوده و آن‌ها را به گنجینه‌های مستحکمی جهت حفاظت از این اشعار تبدیل کرده است (نک: افشار، ۱۳۹۰: ۱).

یکی از مجموعه‌های ارزشمند این دوره، سفینه‌ای مشتمل بر ۴۳۲۲ بیت است که سیدسراج‌الدین حسینی فقیر اورنگ‌آبادی دکنی (۱۱۲۴-۱۱۷۷ق) آن را گردآوری کرده و در فهرست‌های نسخ خطی به سفینه‌المفردات شهرت دارد. هرچند که در برخی منابع و تذکره‌ها اجمالاً به احوال و آثار سراج اورنگ‌آبادی اشاره شده است، اما تاکنون درباره سفینه‌المفردات وی تحقیقی صورت نگرفته است؛ لذا، مقاله حاضر به معرفی و بررسی این اثر

۱. «بیاض» و «سفینه»، کلمات عربی و «جنگ» واژه‌ای چینی است. واژه «جنگ» پس از حمله مغول در ایران فراوان دیده شده و آن را کنایت از کتابی که در آن گفته‌های گوناگون جای دهند، به کار برده و سپس آن را به تازی ترجمه کرده، «سفینه» گفته‌اند (منزوی، ۱۳۳۲: ۱۷۲/۲). البته در لغتنامه دهخدا آمده است که «در ایران، دیوان غزل یک شاعر را سفینه می‌گفته‌اند؛ سپس جنگ هندی را که نیز به معنی سفینه است برای دیوان اشعار گزیده چندین شاعر به کار برده‌اند» (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل «جنگ»).

می‌پردازد. با توجه به این‌که «جنگها و سفینه‌های شاعرانه، غنی‌ترین و نیز معتبرترین منابع تحقیق در ادبیات منظوم فارسی و نیز نقد و تصحیح آن به شمار می‌روند» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۳۰۶) و سفینه المفردات نیز با در بر داشتن ابیات بسیاری از شعرا، به ویژه شعرای قرون یازدهم و دوازدهم، منبعی ارزشمند برای تصحیح اشعار شعرای صاحب دیوان و معرفی شعرای بی‌دیوان و بررسی اشعار آن‌ها شمرده می‌شود، معرفی و بررسی این اثر، می‌تواند در تحقیقات ادبی، خصوصاً تحقیقات درباره سبک هندی و شعرای این حوزه مفید باشد.

معرفی سراج اورنگ‌آبادی

سیدسراج‌الدین حسینی اورنگ‌آبادی فقیر دکنی، فرزند سید درویش، عارف و شاعر اردوسرا و فارسی‌گوی شبه‌قاره است که در ۱۳ صفر ۱۱۲۴ق در شهر اورنگ‌آباد دکن دیده به جهان گشود (نوشاهی، ۱۳۹۱: ۳/۱۸۴۵). اجداد او از سادات حسینی و از مشایخ صوفیه بوده‌اند. وی نیز در جوانی با پوشیدن خرقة درویشی به سلک سلسله چشتیه درآمد و با دادن دست ارادت به شاه عبدالرحمان حسینی (چشتی) از درویشان و مریدان وی شد (افتخار بخاری، ۱۳۹۰: ۷۹؛ نیز نک: خلیل بنارسی، ۱۳۸۵: ۱۵۳) و بعدها خود تکیه یا خانقاهی در اورنگ‌آباد بنا کرد، و به ارشاد طالبان طریقت پرداخت. سراج‌الدین در عرصه شعر، مخصوصاً شعر اردو، به‌عنوان یکی از نخستین شاعران اردوزبان دکن جایگاهی ویژه دارد و در مقام مشهورترین پیرو سبک ولیّ دکنی، شعر ریخته، یعنی هندی و فارسی‌آمیز را به کمال رسانده است. تخلص وی «سراج» است (نک: حاج‌سیدجوادی، ۱۳۹۱: ۲۶۸؛ عروج، ۱۳۵۰: ۲۷).

اشعار «سراج» را که قریب به پنج هزار بیت بوده، یکی از دوستانش به نام «عبدالرسول‌خان صاحب» در ۱۱۵۲ق گردآوری و در قالب دیوان مرتب نمود. گرچه برخی گفته‌اند که «سراج» پس از آن که مدتی به سرودن اشعار اردو پرداخت، به دستور پیر خود، شیخ عبدالرحمان چشتی، از سرودن شعر دست کشید» (برزگر، ۱۳۸۰: ۳۶۷/۴)، اما گفته معاصران وی نشان می‌دهد که او پس از درآمدن به سلک درویشان همچنان شعر می‌سروده

است. چنان‌که صاحب تذکره بی‌نظیر درباره‌ی وی می‌نویسد: «امروز در اورنگ‌آباد به وارستگی می‌گذرانند و وابستگی به سلسله‌ی عالییه‌ی چشتیه دارد. گاهی زبان قلم را با شعر فارسی هم آشنا می‌سازد» (افتخار بخاری، ۱۳۹۰: ۷۹) و یا حاکم لاهوری در تذکره مردم‌دیده که در ۱۱۷۵ق تألیف کرده، ضمن اشاره به ملاقاتش با سراج می‌نویسد: «شاه سراج‌الدین سراج تخلص اورنگ‌آبادی، درویش و عزیزکسی است... مشق شعر ریخته بسیار کرده و می‌کند. دیوان در این فن دارد، مشهور است و اشعار فارسی جسته‌جسته می‌گوید» (حاکم لاهوری، ۱۳۹۰: ۱۶۰).

نسخه‌ای از دیوان اشعار فارسی سراج در کتابخانه‌ی آصفیه‌ی حیدرآباد دکن به شماره ۱۱۲۶ نگهداری می‌شود (برزگر، ۱۳۸۰: ۱۳۶۷/۴) و کلیات اشعار او که شامل اشعار اردو و فارسی، بیست‌نامه و بحر طویل در نه بند است، به همت عبدالقادر سروری در حیدرآباد دکن به چاپ رسیده که بیت آغازین اشعار فارسی آن چنین است:

گرچه چون خورشید عالم‌تاب تنه‌اییم ما بشکفد فوج کواکب چون برون آییم ما
(نک: نوشاهی، ۱۳۹۱: ۱۸۴۵/۳)

تاریخ وفات سراج، جمعه، چهارم شوال ۱۱۷۷ق است و ماده‌ی تاریخ‌های «سراج بزم ارم را نمود نورانی» یا «رو به رحمان نمود شاه سراج» مؤید این مطلب است (نک: عروج، ۱۳۵۰: ۲۸؛ عاشقی، ۱۳۹۱: ۱/«ب»/۷۲۱). «سراج» علاوه بر دیوان و کلیات اشعار، سه اثر دیگر هم دارد: مثنوی بوستان خیال (عروج، ۱۳۵۰: ۲۷)، چمنستان در شرح گلستان سعدی که در ۱۲۶۹ق در بمبئی به چاپ سنگی رسیده است (مشار، ۱۳۵۱: ۱۶۶۷/۲) و مجموعه‌ی سفینه‌ی المفردات (رادفر، ۱۳۹۰: ۲۶۱).

سفینه‌ی المفردات

سراج‌الدین که تا آخر عمرش به گردآوری و مطالعه‌ی دیوان‌های استادان قدیم و جدید می‌پرداخت، چون بردن کتابخانه‌اش را در سفرها دشوار می‌دید، به فراهم آوردن گزیده‌هایی از این دیوان‌ها همت گماشت و این گزیده‌ها را بر اساس حروف تهجی، به ترتیب نام شاعران، مرتب و مدوّن کرد (برزگر، ۱۳۸۰: ۱۳۶۷/۴) و در ۱۱۶۹ق تصنیف جنگی را به اتمام رساند «که همچون گنجینه‌ی طلایی، مجموعه‌ای از اشعار تعداد زیادی از شاعران

است» (حاج سیدجوادی، ۱۳۹۱: ۲۶۸). این جُنگ که در اصل مشتمل بر تک‌بیت‌های برگزیده و منتخب از شعرای فارسی‌سرا، مخصوصاً شعرای سبک هندی است؛^۱ با نام‌های منتخب دیوان‌ها، دیوان منتخب، مجموعه شعرا و مجمع الشعرا شناخته می‌شده است؛ اما طبق یادداشتی که به خط مرحوم مجتبی مینوی در آغاز نسخه خطی این مجموعه دیده می‌شود، ایشان پس از دستیابی و بررسی اجمالی نسخه، نام سفینه المفردات^۲ را برای آن برگزیده‌اند (سراج، سفینه: ص ۱۳) و از آن زمان به بعد، بدین نام شهرت یافته و در فهرست‌های نسخ نیز با همین نام ثبت شده است.

نسخه خطی سفینه المفردات

در حال حاضر، نسخه خطی‌ای که مرحوم مینوی در اختیار داشته‌اند، تنها نسخه موجود و قابل دسترسی از سفینه المفردات در ایران است^۳ که اصل آن به شماره ۸۶ در کتابخانه مینوی و نسخه عکسی آن به شماره ۲۸۰۰ در مرکز احیای میراث اسلامی نگهداری می‌شود (نک: رادفر، ۱۳۹۰: ۲۶۱؛ درایتی، ۱۳۸۵: ۱۵۷/۶). در مقاله حاضر، همین نسخه اساس کار قرار گرفته است.

این نسخه در ۲۳۲ برگ (۴۶۳ صفحه) به خط نستعلیق زیبا کتابت شده است. اشعار با جوهر مشکی و نام شاعران در صدر ابیات با شنگرف قرمز نوشته شده است. هر صفحه سیزده سطر دارد و شماره صفحات در بالای هر صفحه درج شده و رکابه‌نویسی نیز در اکثر برگها دیده می‌شود. یازده صفحه آغازین نسخه با عنوان «فهرست اسماء شعرا که درین مجموعه داخل است»، به اسامی ۶۸۱ نفر از شاعران فارسی‌سرا تا زمان سراج‌الدین

۱. در این سفینه، از شعرای پیش از سبک هندی مانند خیام، ظهیر فاریابی، عطار، خاقانی، اثیرالدین اخسیکتی، سعدی و حافظ و جامی نیز ابیات معدودی ذکر شده است.

۲. «سفینه» در لغت به معنی کشتی است و اطلاق نام «سفینه» به این گونه مجموعه‌ها می‌تواند یا به سبب قطع این آثار باشد که از جهت طول باز می‌شود و مانند کشتی، دراز است (نک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل «سفینه»)، یا به دلیل احتوا بر مطالب یا اشعار گوناگون، به کشتی تشبیه شده باشد که در این صورت «محمّل است کنایه‌ای باشد از کشتی نوح که ناچار هرگونه جنس و متاعی در آن می‌بوده است» (افشار، ۱۳۹۰: ۷).

۳. در دانشنامه ادب فارسی از نسخه دیگر این اثر نام برده شده که دیباچه‌ای نیز دارد و در کتابخانه دیوان هند نگهداری می‌شود (نک: برزگر، ۱۳۸۰: ۱۳۶۷/۴).

اختصاص دارد. در این فهرست که به ترتیب الفبایی حرف اول تخلص شعرا مرتب شده است، اسامی شعرا در سطرهای چهار تا شش ستونه، با فاصله کم و بدون شماره، کتابت شده است.

پس از فهرست، نام اصلی اثر، یعنی منتخب دیوان به خطی غیر از خط کاتب اصلی و به صورت مؤرب نوشته شده و بعد از آن، یادداشت‌های مرحوم مینوی دیده می‌شود. این نسخه، نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد، اما در فهرستهای نسخ خطی، به اشتباه، این اثر متعلق به قرون ده و یازده معرفی شده است (نک: همانجا. نیز همو، ۱۳۹۱: ۱۸/۲۶۶ و رادفر، ۱۳۹۰: ۲۶۱) و این در حالی است که سراج در قرن دوازدهم می‌زیسته و کار تدوین این سفینه را هم در سال ۱۱۶۹ق به پایان رسانده است، بنابراین کتابت این نسخه یا هر نسخه دیگری از سفینه المفردات قاعدتاً می‌باید از قرن دوازدهم به بعد باشد. اشعار متن نسخه با «بسمله» آغاز شده و با عبارت «تَمَّت، تمام شد» خاتمه یافته است.

مندرجات نسخه

تعداد ابیات در این نسخه، ۴۳۲۲ بیت از ۷۰۴ شاعر^۱ و شامل اجزای ذیل است:

۱. «مفردات» که غالباً از غزلها یا تک‌بیت‌های شعرا مخصوصاً شعرای سبک هندی انتخاب شده و ۴۲۲۳ بیت از کل ابیات را به خود اختصاص داده است. این ابیات نشان می‌دهد که «در حقیقت، شاعر سبک هندی، تک‌بیت‌گوست؛ یعنی قالب حقیقی، مفردات است، منتها شاعر، این ابیات مستقل را به وسیله رشتۀ قافیه و ردیف به هم گره زده است» (شمیسا، ۱۳۸۲: ۲۹۹). این بخش با اشعار شفیعاً اثر شیرازی شروع شده و با بیتی از میرزا یحیی اصفهانی پایان می‌یابد. سراج در نحوه تدوین این ابیات، کاملاً به ترتیب هجایی توجه داشته است، به نحوی که هم در صدر ابیات، نام شعرا را به ترتیب حرف اول تخلص آنها ذکر کرده و هم اشعار را به ترتیب الفبایی قافیه‌ها یا ردیف‌ها مرتب نموده است. وی هرچند سعی داشته تا ابیات این قسمت را غالباً به صورت «مفرد» یا «تک‌بیت» انتخاب کند، اما در موارد زیادی چند بیت از یک غزل را به صورت متوالی یا متناوب آورده است.

۱. این تعداد با تعداد شعرای فهرست نسخه (۶۸۱ شاعر)، به دلیل ناقص بودن فهرست و اشتباهاتی که در کتابت آن رخ داده است مغایرت دارد.

۲. «رباعیات» که شامل سی و هشت رباعی از سی و دو شاعر است. این بخش فقط به ترتیب الفبایی حرف اول شهرت یا تخلص شعرا، از میرمؤمن ادایی یزدی تا میرزا مظهر جانجانان، مرتب شده است. اسامی شعرای این قسمت به تفکیک تعداد رباعی چنین است:

تعداد رباعی	نام شعرا
۱	میرمؤمن ادایی یزدی، اوجی نطنزی، الهی همدانی، محمدسعید اشرف، امداد برهانپوری، امینا نجفی، اثیر اخیسکتی، حیدرعلی اظهري، محمد جامی بیخود دهلوی، علی‌رضا تجلی، تصنیفی، میرتقی کاشی، محمدافضل ثابت، عبدالرحمان جامی، قاضی حسین خوانساری، حفظ‌الله‌خان، خیام، میررضی دانش، محمدافضل سرخوش، سوادى گجراتی، شوقی، محمدصفی شیرازی، سیدضیاءالله، علی‌رضا تبریزی، عنبی، عزّی فیروزآبادی، غلام مصطفی، ابوطالب کلیم همدانی، حکیم رکنای مسیح
۲	سحابی [استرآبادی]
۳	امیرخسرو دهلوی
۴	میرزا مظهر جانجانان

۳. ابیات «مثنوی» که شامل چهار بیت از میرزا ابراهیم ادهم است

۴. «قطعه‌ها» که جمعاً پنج بیت، و از قایمی آملی و طالب آملی است

۵. «مخمس» هفت‌بندی از «سالک» که در منقبت علی^(ع) است.

فواید تاریخی سفینه المفردات

یکی از ویژگی‌های سفینه المفردات فواید تاریخی آن است که مؤلف به هنگام ذکر نام برخی از شعرا، اطلاعاتی مختصر، اما مفید درباره تولد، حیات یا تاریخ و محل وفات آن‌ها ارائه می‌دهد. از میان شعرای مذکور در سفینه، سال وفات ۱۳۰ شاعر، به حروف ذکر شده است. از این تعداد، تاریخ وفاتِ زمانه‌بیگ مه‌ابت‌خان^۱ و محمد جامی بیخود دهلوی^۲ به ترتیب به صورت ماده‌تاریخ‌های «زمانه آرام گرفت» و «جامی از جام حمد بیخود شد» آمده است (نک: سراج، سفینه: ۲۱۴ و ۴۵۴). همچنین، برای پنج شاعر، علاوه بر تاریخ وفات،

۱. پسر غیوربیگ شیرازی که مرگش به سال ۱۰۴۵ق بوده است (صفا، ۱۳۷۱: ۴۷۵/۵-۴۷۶).

۲. از شعرای هندوستان که صاحب طبع و دیوان بوده و در سال ۱۰۸۴ق از دنیا رفته است (نک: صدیق، ۱۳۸۶: ۱۴۲).

محل وفات نیز ثبت شده است که عبارتند از: عنایت خان آشنا در کشمیر، محمدافضل ثابت در دهلی، احسن الله ظفرخان احسن در لاهور، عبدالصمد سخن اکبرآبادی در گجرات و محمد امین ذوقی در گیلان (همان، ۹۱ و ۱۰۸ و ۱۲۴ و ۳۵۶).

در برخی منابع، در معرفی سفینه المفردات گفته شده که این مجموعه شامل شعرهای شعراست به ترتیب تهجی، با ذکر تاریخ مرگ آن‌ها که دیرترین آن ۱۱۰۸ق است (رادفر، ۱۳۹۰: ۲۶۱؛ درایتی، ۱۳۹۱: ۱۸/۲۶۴) و مرحوم مینوی نیز با بررسی اجمالی سفینه، در ابتدای آن نوشته‌اند: «دیرترین تاریخ وفاتی که آورده، ۱۱۶۰ق است ظاهراً» (سراج، سفینه: ۱۳) اما بررسی نسخه نشان می‌دهد که دیرترین تاریخ وفات، سال ۱۱۶۴ق و مربوط به مرشد قلیخان مخمور^۱ و نیز محمدفاخر زایر اله آبادی^۲ است (همان، ۷۷ و ۱۲۲). در سفینه فقط سال ولادت زلالی خوارزمی به صورت ماده تاریخ «گاو^۳ خوارزم» ذکر شده که برابر با ۸۷۵ق است (همان، ۳۵۸). همچنین سراج، نام چهارده شاعر از معاصران خویش را همراه با عبارت دعایی «سَلِّمَةُ اللَّهِ» یا گاه به صورت مخفف «سَلِّمَه» آورده است و این بدین معناست که این شعرا دست‌کم تا ۱۱۶۹ق - سال تدوین سفینه المفردات - زنده بوده‌اند؛ این‌ها عبارتند از: سراج‌الدین علی خان آرزو (د. ۱۱۶۹ق در لکنه‌سو)، سید عبدالوهاب افتخار دولت آبادی (د. ۱۱۹۰ق)، شیخ غلامحسین امداد برهانپوری (د. ۱۱۸۷ق)، میرغلامعلی آزاد (د. ۱۲۰۰ق)، محمد فقیه دردمند (د. اواخر قرن دوازدهم)، جان میرزا رسا همدانی (د. ۱۱۷۴ق)، میرزا محمدباقر شهید (د. ۱۱۷۸ق)، میرزا جانجانان مظهر (د. ۱۱۹۵ق)، میرزا علی نقی ایجاد (د. ۱۱۸۷ق)، شیخ محمدعلی حزین (د. ۱۱۸۰ق)، موسوی خان جرأت (د. ۱۱۷۵ق)، عارف‌الدین عاجز اورنگ آبادی (د. ۱۱۷۸ق)، محمدپناه قابل کشمیری (د. ۱۱۷۰ق) و قانع سیوستانی (زنده تا سال ۱۲۹۲ق). سراج در سفینه عبارت «علیه الرّحمة» را هم تنها یک بار و آن هم برای «سحابی استرآبادی»^۴ به کار برده است (همان، ۴۵۷).

۱. مرگ وی در همین سال و در حیدرآباد اتفاق افتاده است (نک: صدیق: ۶۵۴ و گوپاموی، ۱۳۷۸: ۶۸۵).
۲. وی در ۱۱۶۴ق و در چهل و چهار سالگی وفات یافته است؛ ماده تاریخ وفاتش «زوال خورشید» است (نک: آزاد، ۱۳۹۲: ۲۳۹).

۳. گاو(گو) کنایه از پهلوان، گرد، دلیر و مبارز است (معین، ۱۳۷۵: ذیل «گاو»).

۴. وی از شعرای قرن دهم است که سالها در نجف منزوی بوده و در سال ۱۰۱۰ق وفات یافته است (نک: آزاد، ۱۳۹۲: ۴۷ و صدیق، ۱۳۸۶: ۳۱۷).

اشتباهات نسخه

۱. در فهرست ابتدای نسخه، اسامی بیست و یک شاعر ذکر شده است که هیچ نام یا شعری از آن‌ها در متن سفینه نیست: انوری، اهلی ترشیزی، اکبر قزوینی، باقیا کاشانی، بنایی هروی، پیامی، دستور، سامان، سید، ضیایی، طفیل، عبدالحق، عبدالرحمان عتیق، فردی، قابل سیوستانی، مالی، منظور، میرعلیشیر، مخفی، معزالدین، نکهت برهانپوری
 ۲. در این فهرست، اسامی یازده شاعر دو بار تکرار شده است؛ مثلاً سیدحسین امتیازخان خالص، به دو صورت «سیدحسین خالص» و «امتیازخان خالص»^۱ آمده است یا «طفیلی لاهیجی» هم دو بار به صورت «حکیم طفیلی» تکرار شده است.
 ۳. در فهرست، در کتابت اسامی بیست و چهار شاعر، اشتباهاتی رخ داده است؛ مثلاً عبدالباقی باقی به صورت «عبدالقادر باقی»، صیدی تهرانی به صورت «صیدی هراتی»، عبدی به صورت «عیدی»، قاسم‌خان جوینی به صورت «قاسم‌خان جونوی»، کامی سبزواری به صورت «کافی»، نیکی نطنزی به صورت «نگی»، و واصب قندهاری به صورت «واجب قندهاری» آمده (همان، ۲-۱۲) و برخی از این اشتباهات در متن سفینه نیز تکرار شده است.
 ۴. در فهرست، اسامی ثاقب سهرندی و ثمین بلگرامی، تحت یک عنوان و به صورت «ثاقب ثمین» کتابت شده است (همان، ۴).
 ۵. در متن نسخه، نام و اشعار چهل و چهار شاعر آمده است که در فهرست، نامی از آن‌ها دیده نمی‌شود؛ این شعرا عبارتند از: آذری (د. ۵۸۵ق)، میرغلامعلی آزاد، میرزا ابوالحسن^۲، افضل اردستانی، ملافضل اله‌آبادی، میرزا اسماعیل ایما صفاهانی، رفیع خان باذل، حاجی‌بنا احمدآبادی، میرزا باقر تبریزی، بیانی یزدی، ملاحسین شوشتری، حلیمی کاشی، خان خانان، محمداشرد رسایی پنجابی، رشکی همدانی، میرزا حسن رفیع [قزوینی]، زمان صفاهانی، زمانا عراقی هجوی، ملاسرّی، سلمان
-
۱. این اشتباه در متن نیز وارد شده است؛ بدین صورت که ذیل «سیدحسین خالص» هشت بیت و ذیل «امتیازخان خالص» ۲۰۲ بیت آمده است.
۲. خلف میرمحمد قاسم، از سادات انجوی شیراز بوده که در زمان تألیف تذکره نصرآبادی (۱۰۸۳-۱۰۹۰ق) در شیراز زندگی می‌کرده است (نک: نصرآبادی، ۱۳۷۹: ۲۷۵).

ساوجی، سند کاشانی، شرف‌الدین حسین، محمد میرک صالح، میرزا صالح منشی، شاه‌طاهر دکنی، میرظهیرا نهاوندی، عبدالحسین عارف کاشانی، عالمگیر پادشاه، عبدالله عتیق، آقاعلی گیلانی، عنبی، محمدتقی غافل، فردین، قانع سیوستانی، قبول کشمیری، قراری گیلانی، عبدالرحیم کم‌گو، مرتضی قلی بیگ [اصفهانی]، ملا مقیم شیرازی، ناطق اصفهانی، نرگسی ابهری، نوعی خوبشانی، واقف خلخالی و میرزا یحیی اصفهانی.

۶. در متن نسخه، هجده شاعرند که با شاعر یا شاعران دیگر در نام یا تخلص شباهت دارند، اما در فهرست، فقط تخلص یکی از آنها نوشته شده است و به نوعی می‌توان گفت نام ده تن از این شعرا در فهرست نیست:

فهرست نسخه	متن نسخه	فهرست نسخه	متن نسخه
سابق	حاجی فریدون سابق، ملا علی نقی سابق	فایض	فایض نهاوندی، فایض صفاهانی، میراحمد فایض هندی
سروری	عالم‌بیگ سروری کابلی، محمدقاسم سروری کاشانی	گرامی	گرامی [کشمیری]، عبدالرحمن گرامی [خوانی]
صفی قلی	صفی قلی بیگ، صفی قلی خان	مظهر	میرزا جان‌جانان مظهر [دهلوی]، میرمظهر استرآبادی
علی رضا	علی رضا سیوستانی، علی رضا تبریزی	منصور	میرغیاث‌الدین منصور [شیرازی]، برخوردار بیگ منصور نایینی، عنایت‌الله منصور

۷. در متن نسخه و در کتابت اسامی برخی شاعران در صدر ایباتشان نیز اشتباهاتی رخ داده است؛ مثلاً سلیم طرشتی (تهرانی) در کل متن به صورت «سلیم طرشی»، دیری کابلی به صورت «دیری کاملی»، الفت شوشتری به صورت «الفت شبستری» و لسانی شیرازی به صورت «لبانی شیرازی» کتابت شده است.

۸. در متن نسخه، بیتی وجود دارد که هم به نام محمدشاه انسی و هم به نام نورجهان بیگم ثبت شده است^۱؛ با توجه به این که بیت مذکور در تذکره‌های دیگر مانند «شمع انجمن»

۱. بیت مورد نظر این است:

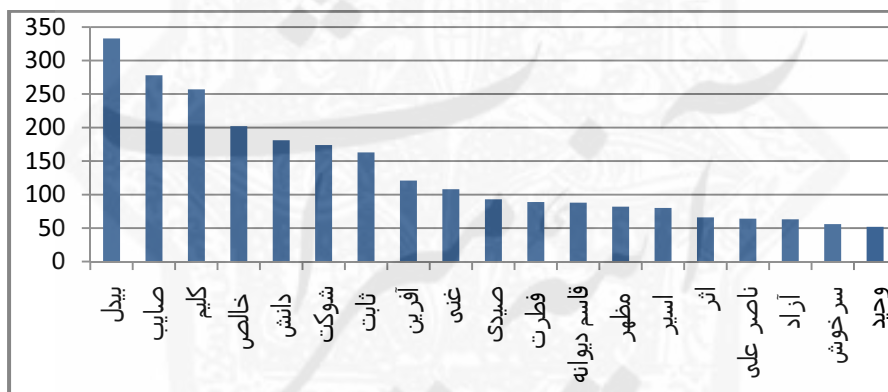
سرشکم رفته‌رفته بی‌تو دریا شد، تماشا کن

بیا در کشتی چشم نشین و سیر دریا کن
(سراج، سفینه: ۳۹۴ و ۴۱۲)

(صدیق، ۱۳۸۶: ۱۰۷)، «هفت اقلیم» (رازی، ۱۳۷۸: ۳/۳۳۰) و «نشتر عشق» (عاشقی، ۱۳۹۱: ۱/الف/۵۷) به نام محمدشاه انسی است، انتساب آن به نورجهان بیگم صحیح نمی‌نماید.

تعداد شاعران و ابیات آن‌ها

از ۷۰۴ شاعر نام برده در سفینه المفردات، نوزده شاعرند که برای هر کدام بیش از پنجاه بیت ثبت شده است و جمعاً ۲۵۵۸ بیت را شامل می‌شود؛ به عبارت دیگر ۲/۶٪ از شعرا، ۵۹٪ اشعار سفینه را به خود اختصاص داده‌اند. بیشترین ابیات متعلق به بیدل دهلوی با ۳۳۳ بیت است و پس از آن، اشعار صائب تبریزی (۲۷۸ بیت)، کلیم همدانی (۲۵۷ بیت) است.

سراج، برای بقیه شعرای این مجموعه، بین یک تا سی و شش بیت آورده است که در این میان، ۳۹۳ شاعر فقط یک بیت دارند. حافظ شیرازی با ۳۶ بیت در صدر قرار دارد. اوزان و بحور اشعار. یکی از ویژگی‌هایی که محققان برای شعر سبک هندی ذکر کرده‌اند «اجتناب شعرای این سبک از اوزان نادر» است (نک: خاتمی، ۱۳۷۱: ۳۱). این خصیصه در سفینه المفردات نیز کاملاً مشهود است؛ به نحوی که بیشترین ابیات این مجموعه در رایج‌ترین وزن‌ها و بحور عروضی است. بحر رمل مثنی‌محدوف با ۱۰۲۸ بیت، بیشترین ابیات و بحر رجز مسدس سالم با یک بیت، کمترین ابیات را به خود اختصاص داده‌اند.

برخی ویژگی‌های رسم الخطی نسخه

با توجه به این‌که کتابت این نسخه مربوط به قرن دوازدهم یا بعد از آن است، رسم الخط آن اختلاف چندانی با رسم الخط امروزی ندارد؛ بنابراین ویژگی‌های رسم الخطی خاص این نسخه به موارد زیر محدود می‌شود:

- نگارش یکسان «ب» با «پ»، «ز» با «ژ» و «گ» با «ک» در بسیاری از موارد؛
- جدا نوشتن پیشوند نفی «ن» بر سر افعال: مانند «نه نشست»، «نه چسبیم»؛
- پیوستن حرف اضافه «به» و متمم: مثل «بسر»، «بذوق»، «بعرض» و...؛
- استفاده از همزه به جای «ای» در کلمات مختوم به «ه» بیان حرکت به هنگام نکره شدن: مثل «خانه‌ای» به صورت «خانه»؛
- پیوستن ضمیرهای شخصی به مضاف خود: مثل «فراقتو»، «ابرویتو»، «سویتو»، «خونمن»، «استخوانمن»؛
- حذف «ه» بیان حرکت در آخر کلمات به هنگام اتصال به علامت جمع «ها»: مثل «ستارها»، «خندها»؛
- کاربرد «ی» به جای کسره مضاف: مثل «پرتوی خورشید»، «عالمی بیخبری»، «ادافهمی چراغان»؛
- اصرار در پیوسته نوشتن کلماتی مثل «روشنضمیر»، «خونچکانست»، «درینمعامله»، «زانسانکه»؛
- آوردن «ی» به جای «بی» در پایان کلمات مثل: «آشنای»، «جدای»، «خدای»، «سودای»، «ایمای»، «تنهای» و «تماشای» به جای آشنایی، جدایی، خدایی، سودایی، ایمایی، تنهایی و تماشایی؛
- آوردن کسره اضافه به جای «ی» میانجی در کلمات مختوم به مصوت بلند «و»: مثل «پهلوی» و «ابروی» به جای «پهلوی» و «ابروی».

ضرورت تصحیح سفینه المفردات

سفینه المفردات منبع ارزشمندی است که می‌تواند از طرفی در معرفی و بررسی ابیات

نویافته از بسیاری از شاعران، به‌ویژه شاعران سبک هندی که در ایران و هند می‌زیسته‌اند، سودمند باشد و از سوی دیگر، به تصحیح اشعار آنان در دیوان‌ها یا تذکره‌ها کمک کند. اینجا برای بیان اهمیت اثر و ضرورت تصحیح آن، ابیاتی از چند شاعر در سفینه المفردات با آنچه در دواوین آن‌ها یا تذکره‌ها آمده، مقابله شده و نشان داده شده که در اغلب موارد ضبط سفینه اصح است:

- ابیاتی از شوکت بخاری

● سیه‌بخت تو رنگ عیش داند زردی رو را ز مدّ زعفران باشد جبین پرخنده هندورا

(سراج، سفینه، ۴۳)

سیه‌بخت تو رنگ عیش داند زردی رو را ز فکر زعفران باشد جبین پرخنده هندورا

(شوکت بخاری، ۱۳۸۲: ۸۷)

به نظر می‌رسد که در این بیت، ضبط «مدّ زعفران» که یادآور «قشقه»^۱ است، صحیح‌تر باشد. همچنین بیتی ناظر به همین تعبیر «مدّ زعفران» از ناظم هروی که اتفاقاً آن هم در سفینه المفردات آمده، این ضبط را تأیید می‌کند:

چراغ از تیرگی در کلبه ماست چو مدّ زعفران بر روی هندو

(سراج، سفینه، ۴۲۲؛ ناظم هروی، ۱۳۷۴: ۱۴۹)

● خون دل، خسته چشم سیهت را قوت است چوب بادام، شهیدان تو را تابوت است

(سراج، سفینه، ۱۲۷)

خون دلخسته آن چشم سیه را قوت است چوب بادام، شهیدان تو را تابوت است

(شوکت بخاری، ۱۳۸۲: ۱۵۷)

در بیت مذکور نیز ضبط سفینه المفردات صحیح‌تر می‌نماید.

۱. نشانی از زعفران و صندل و غیره که کافران بر پیشانی کنند (معین، ۱۳۷۵: ذیل «قشقه»).

• بس که آبخ داده‌ام از جویبار زخم دل غنچه پیکان او بوی محبت می‌دهد

(سراج، سفینه، ۲۲۰)

• بس که آتش داده‌ام از جویبار زخم دل غنچه پیکان او بوی محبت می‌دهد

(شوکت بخاری، ۱۳۸۲: ۳۲۰)

«آب دادن از جویبار...» ضبطی درست‌تر از «آتش دادن...» است.

• جنون عشق جگردار کرده است مرا به سایه مژه شیر می‌برد خوابم

(سراج، سفینه، ۳۶۲)

• جنون عشق جگرداغ کرده است مرا به سایه مژه شیر می‌برد خوابم

(شوکت بخاری، ۱۳۸۲: ۳۹۷)

در این بیت نیز با توجه به مفهوم مصرع دوم، ضبط کنایی «جگردار» صحیح‌تر است.

- ابیاتی از شفیعا اثر شیرازی

• در جهان مقبول لذت‌هاست مردود سخن گشت این معنی عیان از کاغذ حلوا مرا

(سراج، سفینه، ۱۴)

• در جهان مردود لذت‌هاست مردود سخن گشت این معنی عیان از کاغذ حلوا مرا

(اثر شیرازی، ۱۳۷۲: ۳۸)

با توجه به مفهوم مصراع دوم و ترکیب «کاغذ حلوا» (کاغذی که در آن حلوا پیچند) ضبط «مقبول لذت‌ها» اصح می‌نماید.^۱

• کسی نداده به میخانه راه، زاهد خشک خم آب‌خورده چو شد قابل شراب شود

(سراج، سفینه، ۱۷۳)

۱. در نسخ خطی دیوان «اثر» به شماره‌های ۸۹۳۸ و ۸۹۳۹ کتابخانه آستان قدس رضوی و نسخه ۳۸۸۹ دانشگاه تهران نیز «مقبول لذت‌ها» آمده است (نک: حمزه خیرآبادی، ۱۳۹۳: ۱۴۰).

بسی ندید به میخانه راه، زاهد خشک ... آب خورده جوشد یا تل شراب شود

(اثر شیرازی، ۱۳۷۲: ۱۰۲)

با توجه به افتادگی در مصراع دوم و بدخوانی بقیه مصرع، از طرف مصحح دیوان شاعر، ضبط صحیح بیت در سفینه المفردات به تصحیح آن کمک می‌کند.

• چو سبزه لب جو کز سحاب مستغنی است به حق رسیده کی از خلق کامیاب شود؟

(سراج، سفینه، ۱۷۳)

چو سبزه لب جو کز سحاب ... است به حق رسیده کی از خلق کامیاب شود؟

(اثر شیرازی، ۱۳۷۲: ۱۰۲)

ضبط سفینه المفردات افتادگی مصراع اول در دیوان «اثر» را تکمیل و به تصحیح آن کمک می‌کند.

• اگر بر آسمان رفته است ماه نو به یکتایی به نون قوسی ابروی یار ما نمی‌ماند

(سراج، بی تا: ۸۸)

اگر بر آسمان رفته است ماه تو ز یکتایی به نون قوسی ابروی یار من نمی‌ماند

(اثر شیرازی، ۱۳۷۲: ۷۹)

با توجه به رابطه ماه نو با ابرو، به نظر می‌رسد ضبط سفینه المفردات صحیح‌تر باشد.

• به هوای تو دل از قصر ارم نگشاید بلبان را چه فرح از قفس زرین است؟

(سراج، سفینه، ۱۷۳)

به هوای تو دل قصر ارم بگشاید بلبان را چو فرح از قفس چوبین است

(اثر شیرازی، ۱۳۷۲: ۶۷)

در این بیت نیز، رابطه دو مصراع و مضمون‌پردازی مصراع دوم، ضبط سفینه المفردات را مقبول‌تر می‌سازد.

- ابیاتی از فطرت مشهدی

• گداز از آتش عشق تو دادم آنچنان تن را که چشم مو برون آورده کردم طوق گردن را

(سراج، سفینه، ۶۳)

گذار از آتش عشق تو دادم آنچنان تن را که چشم مور را آورده کردم طوق گردن را
(فطرت مشهدی، ۱۲۸۶: گ ۹ پ؛ طاووسی، ۱۳۹۰: ۹)

این بیت در لغتنامه دهخدا نیز به نقل از آندراج و ذیل «گداز دادن» به معنی «ذوب کردن و آب کردن» ثبت شده است (نک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل «گداز دادن»); بنابراین در صحت ضبط مصراع اول در سفینه المفردات تردیدی باقی نمی ماند. مصراع دوم نیز طبق ضبط سفینه المفردات، تصویری از باریکی گردن عاشق (شاعر) است که به موی برآمده از چشم تشبیه شده است، ضمن این که مفاهیم کنایی «مور آوردن چشم» و نیز «مور در دیده رستن» (سخت آزدن و به شدت دچار شکنجه و عذاب گشتن) را هم به ذهن متبادر می سازد. این بیت عیناً مطابق با ضبط سفینه المفردات، در تذکره نصرآبادی نیز آمده است (نک: نصرآبادی، ۱۳۷۹: ۲۵۶).

● ساخت عشق من یکی ده، رتبه سرو تو را این الف از طوق قمری صفر پیدا می کند
(سراج، سفینه، ۲۴۴)

ساخت عشق من یکی سر رتبه سرو تو را این الف از طوق قمری صفر پیدا می کند
(فطرت مشهدی، ۱۲۸۶: گ ۴۰ ر؛ طاووسی، ۱۳۹۰: ۳۷)

به نظر می رسد که ضبط سفینه المفردات با معنای «ده برابر شدن رتبه سرو معشوق»
بهتر باشد.^۱

۱. شاعر در این بیت، با دو بن مایه «سرو و قمری» شبکه ای از تداعی ها را خلق و با اسلوب معادله آن را تقویت نموده است. وی ابتدا قد معشوق را به سرو مانند کرده، سپس «قد سرو معشوق»، حرف «الف» و عدد «یک» (۱) را برای او تداعی کرده است؛ بعد طوق قمری معاشر با سرو را عدد صفر (۰) انگاشته و با قرار دادن این دو در کنار هم، عدد ده (۱۰) را تصویر کرده و در نهایت چنین نتیجه گرفته است: «ای معشوق، همان طور که قمری با طوق مانند صفر خود، سرو مانند الف (۱) را ارزش ده چندان می بخشد، عشق من به تو نیز بر ارزش تو و قد تو افزوده است». کاربرد این تصویر در شعر بیدل هم ضبط سفینه المفردات را تأیید و تقویت می کند:

صفر در معنی الفها را یکی ده می کند طوق قمری می فزاید قدر استغناى سرو
(بیدل دهلوی، ۱۳۸۶: ۳/۲۱۱۶).

- ابیاتی از رضی دانش مشهدی

● به پای شمع ز خاکسترم نشان پیدا است که دیده است چو پروانه آشیان مرا؟

(سراج، سفینه، ۳۶)

میان جمع ز خاکسترم نشان پیدا است که دیده است چو پروانه آشیان مرا؟

(دانش مشهدی، ۱۳۷۸: ۲۱۶)

با توجه به واژه‌های «خاکستر و پروانه»، ضبط سفینه المفردات صحیح‌تر می‌نماید. شاعر در این بیت، خود را به پروانه‌ای بی‌آشیان تشبیه کرده که در پای معشوق سوخته است و تنها نشانه بر جای مانده از او، خاکستر اوست. با توجه به عشق پروانه به شمع، و سوختن و افتادنش در پای شمع، ضبط سفینه صحیح‌تر و شاعرانه‌تر می‌نماید و این بیت صائب تبریزی نیز به همین مضمون خاکستر در پای شمع اشاره دارد:

به پای شمع می‌خواهم که رنگ تازه‌ای ریزم نسازم جمع از دل‌بستگی خاکستر خود را

(صائب تبریزی، ۱۳۶۴: ۱۸۳/۱)

● ز بزم عیش، دل اهل درد نگشاید شراب، گریه تاک و گلاب، خون گل است

(سراج، سفینه، ۱۱۹)

ز بزم عیش، دل اهل درد نگشاید شراب، گریه تاک و کباب، خون گل است

(دانش مشهدی، ۱۳۷۸: ۸۰)

به نظر می‌رسد در این بیت، ضبط «گلاب» که در سفینه المفردات آمده، صحیح باشد.

بیتی از میرمعصوم کاشی^۱

مرا گشایش خاطر نه از گلستان است کلید قفل دلم، پرتو بیابان است

(سراج، سفینه، ۱۵۴)

این بیت در دو تذکره سرو آزاد و شمع انجمن نیز آمده و کلمه «پرتو» در این دو تذکره به ترتیب به صورت «بر ره» و «بره» ثبت شده است (آزاد، ۱۳۹۲: ۱۱۱؛ صدیق، ۱۳۸۶:

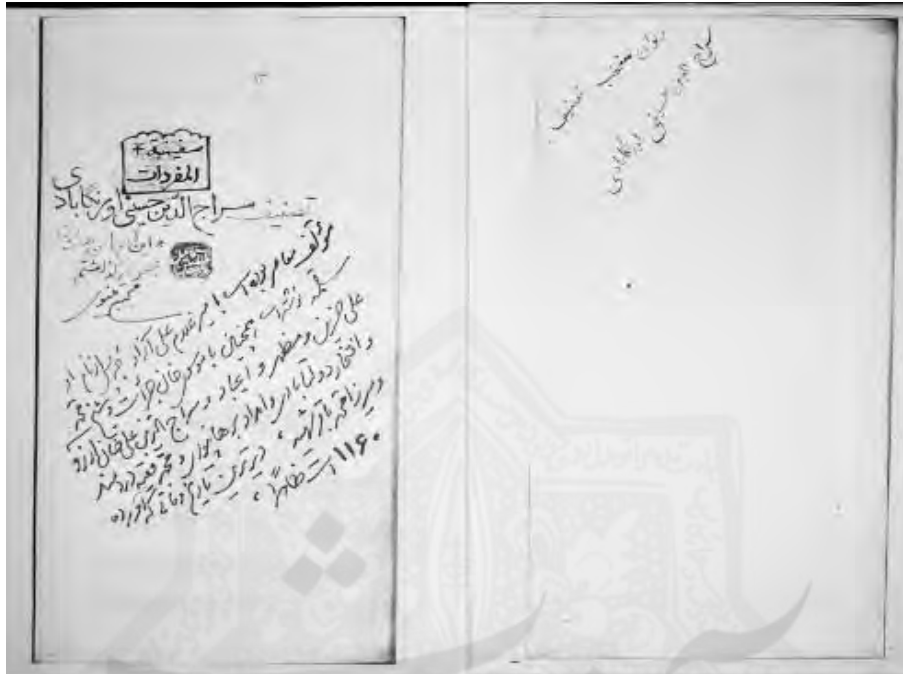
۱. طبق ضبط سفینه المفردات، وی متوفی به سال ۱۰۶۲ق است (سراج، سفینه، ۱۵۴ و ۲۶۱).

(۶۹۴)، اما با توجه به این که «پَرّه» به معنی «دامن و کنار هر چیزی از جمله کوه و بیابان است» و در بهار عجم نیز این بیت عیناً ذیل واژه «پَرّه» ذکر شده است (بهار، ۱۳۸۰: ۴۱۲/۱)، بنابراین ضبط سفینه المفردات اصحّ تواند بود.

علاوه بر این‌ها، در مقایسه دیوان‌های خطی یا چاپی شعرا با اشعار سفینه المفردات می‌توان به ابیاتی دست یافت که در دیوان‌های شعرا وجود ندارد و می‌تواند به عنوان ابیات نویافته از این شعرا در تحقیقی جداگانه ارائه گردد.

نتیجه‌گیری

نسخه منحصر به فرد سفینه المفردات در ایران، با شماره ۸۶، متعلق به کتابخانه مینوی است. این نسخه، شامل ۴۳۲۲ بیت از ۷۰۴ شاعر است که غالباً به صورت تک‌بیتی انتخاب شده و به ترتیب هجایی قافیه یا ردیف و نیز به ترتیب حرف اول تخلص شاعران به تهجی، تدوین گردیده است. سراج، تاریخ وفات ۱۳۰ شاعر را در کنار نام آن‌ها ذکر کرده و برای چهارده شاعر عبارت «سلمه» را به کار برده که نشان از زنده بودن آن‌ها در زمان تألیف سفینه دارد. بیشترین اشعار سفینه به شعرای سبک هندی و سرزمین هند اختصاص دارد و در این میان، نوزده شاعر از جمله بیدل دهلوی، صائب تبریزی، کلیم همدانی و امتیازخان خالص، ۵۹ درصد اشعار سفینه را به خود اختصاص داده‌اند. رایج‌ترین بحر اشعار منتخب در این مجموعه، «رمل مثنی‌م محذوف» و کم‌بسامدترین آن‌ها بحر «رجز مسدس سالم» است. بررسی دقیق نسخه نشان می‌دهد که به هنگام کتابت نام یا تاریخ وفات برخی شعرا، تعداد شعرای مندرج در فهرست در مقایسه با شمار شعرای نام برده در متن و امثال این‌ها، خطاها بی‌ریخ داده است. با توجه به این که سفینه المفردات در بردارنده اشعار برگزیده‌ای از شعرای مشهور یا گمنام، صاحب دیوان یا بی‌دیوان، است معرفی، تصحیح و چاپ آن می‌تواند در انجام تحقیقات ادبی درباره ادبیات منظوم فارسی مفید باشد و به تصحیح اشعار شعرا که در دیوان‌های آن‌ها و یا در تذکره‌ها آمده است، کمک کند.

یادداشت مرحوم مجتبی مینوی در آغاز نسخه

منابع

- آزاد بلگرامی، میرغلامعلی (۱۳۹۲). سرو آزاد، به کوشش زهره نامدار، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- اثر شیرازی، شفیعا (۱۳۷۲). دیوان اشعار، به کوشش رضا عبداللّهی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- افتخار بخاری دولت آبادی، میر سیدعبدالوهاب (۱۳۹۰). تذکره بی نظیر، تصحیح امید سروری، تهران: انتشارات مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- افشار، ایرج (۱۳۹۰)، سفینه و بیاض و جنگ، گردآوری میلاد عظیمی، تهران: انتشارات سخن.
- برزگر، حسین (۱۳۸۰). «سراج‌الدین اورنگ‌آبادی»، دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی در شبه قاره)، به کوشش حسن انوشه، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۴.
- بهار، لاله‌تیک چند (۱۳۸۰). بهار عجم، تصحیح کاظم دزفولیان، تهران: انتشارات طلایه.

- بیدل دهلوی، میرزا عبدالقادر (۱۳۸۶). غزلیات بیدل، مقدمه و ویرایش محمدرور مولایی، تهران: نشر علم، ۳ ج.
- حاج سیدجوادی، کمال (۱۳۹۱). فرهنگ‌نامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره هند (ترجمه و تألیف)، بر اساس فرهنگ ادبی هند و فارسی تألیف نبی هادی، تهران: خانه کتاب و شورای گسترش زبان و ادب فارسی.
- حاکم لاهوری، عبدالحکیم (۱۳۹۰). تذکره مردم دیده، تصحیح علیرضا قزوه، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حمزه خیرآبادی، داود (۱۳۹۳). تصحیح دیوان اثر شیرازی، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، گروه زبان و ادبیات فارسی [چاپ نشده].
- خاتمی، احمد (۱۳۷۱). سبک هندی و دوره بازگشت، تهران: بهارستان.
- خلیل بنارسی، علی ابراهیم (۱۳۸۵). صحف ابراهیم، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- دانش مشهدی، میررضی (۱۳۷۸). دیوان اشعار، تصحیح محمد قهرمان، مشهد: انتشارات تاسوعا.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۵). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۲ ج.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۳۱ ج.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۹۰). کتابشناسی ادبیات دوره صفویه، تهران: فرهنگستان هنر.
- رازی، امین احمد (۱۳۷۸). تذکره هفت اقلیم، تصحیح سیدمحمدرضا طاهری، تهران: انتشارات سروش.
- سراج حسینی اورنگ‌آبادی، سراج‌الدین. سفینه المفردات، نسخه خطی به شماره ۲۸۰۰ متعلق به مرکز احیای میراث اسلامی قم، بدون تاریخ کتابت.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۴۸). «ناصرعلی سرهندی»، هنر و مردم، دوره هفتم، ش ۷۹، ص ۳۰-۳۵.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۲). سبک‌شناسی شعر، تهران: انتشارات فردوس.
- شوکت بخاری، محمد بن اسحاق (۱۳۸۲). دیوان اشعار، تصحیح سیروس شمیسا، تهران: انتشارات فردوس.

- صائب تبریزی، میرزا محمدعلی (۱۳۶۴). دیوان، به کوشش محمد قهرمان، تهران: علمی و فرهنگی.
- صدیق حسن‌خان بهادر، محمدصدیق (۱۳۸۶). تذکره شمع انجمن، تصحیح محمد کاظم کهدویی، یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱). تاریخ ادبیات در ایران، تهران: انتشارات فردوس.
- طاووسی، مجتبی (۱۳۹۰). تصحیح دیوان فطرت مشهدی، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد، گروه زبان و ادبیات فارسی [چاپ نشده].
- عاشقی عظیم‌آبادی، حسینقلی‌خان (۱۳۹۱). نشر عشق (ج ۱)، تصحیح سیدکمال حاج‌سیدجوادی، تهران: میراث مکتوب.
- عروج، عبدالرؤف (۱۳۵۰). تذکره فارسی‌گو (شعرای اردو)، کراچی: شرکت نشر ملی.
- فطرت مشهدی، معزالدین محمد، دیوان اشعار، نسخه خطی به شماره ۱۳۷۱۷ متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۱۲۸۶ق.
- گوپاموی، محمد قدرت‌الله (۱۳۷۸). تذکره نتایج الافکار، تصحیح یوسف بیگ‌باباپور، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مشار، خان‌بابا (۱۳۵۱). مؤلفین کتب چاپی، جلد دوم، تهران: ارژنگ.
- معین، محمد (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی معین، تهران: امیرکبیر، ۶ج.
- منزوی تهرانی، علینقی (۱۳۳۲). فهرست کتابخانه اهدایی سید محمد مشکات به دانشگاه تهران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ناظم هروی، ملا فرخ حسین (۱۳۷۴). دیوان اشعار، تصحیح محمد قهرمان، مشهد: آستان قدس رضوی.
- نصرآبادی، میرزا محمد طاهر (۱۳۷۹). تذکره نصرآبادی، به کوشش احمد مدقق یزدی، یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
- نوشاهی، عارف (۱۳۹۱). کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، تهران: میراث مکتوب.

